

АБАЙ – ҒАЛАМДЫҚ ТҮЛҒА

Руда ЗАЙКЕНОВА¹⁷

Аңдатпа

Бұл мақалада әлемге әйгілі Абай Құнанбайұлының тарихи-әлеуметтік негіздері сөз болады.

Резюме

В данной статье рассматриваются историческо-социальные основы всемирно известного Абая Кунанбаева.

ABSTRACT

This article discusses the historical and social foundations of the world famous Abay Kunanbaev.

¹⁷ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымының докторы
Тел.; 2-63-25-95. 8-777-247-42-47

АБАЙ – ҒАЛАМДЫҚ ТҰЛҒА

Абай араб, парсы, татар сияқты тілдерді жетік меңгеру арқылы Шығыс әлеміне бойласа, орыс тілі арқылы Еуропа мәдениеті мен бүкіл дүниежүзілік өркениетке қол созды. Бүкіләлемдік көркем ой жетістіктерін қазақ халқының ұлттық өлшемдері тұрғысынан сараптап, тарихи-рухани өмірдің нақты көрсеткіштері мен көркем шығармашылықтың адам тұлғасын қалыптастырудағы орнын анықтады.

Абай – ғаламдық тұлға. Абайтанудың бастауы ХХ ғасырдың бас кезіндегі Алаш арыстары мен сол тұста өмір сүрген оқымыстылардың таным-білігінен басталады. 1905 жылы Әлихан Бөкейхан Абайды Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосып, өз Отанының сом алтынына теңесе, Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақтың бас ақыны – Абай. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ... Абай сөзінің дұрыс емес, қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған еш нәрсесі жоқ. Дұрыс, түзу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді... Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек!» деген өсиетті кесіп айтты.

Сұлтанмахмұт Торайғыров: «Абайды оқы, таңырқа» десе, Мағжан Жұмабаев: «Алтын хакім – Абайға» деді. Міржақып Дулатұлы да: «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек... қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай... Бірінші ақынымыз деп қабіріне халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар», – деген сөз айтты. Асан қайғының жерұйықты іздеуінен басталатын идеяны жалғастырып, тәуелсіз ел болу жолында қыршынынан қиылып, арманда кеткен Алаш ұранды әдебиет алыптары Абай туралы да әділ бағасын бере білді.

Қазіргі уақытта Абай сөзінің қазақтың қасиеттеп ұстайтын бойтұмарына айналу тарихы тартысқа толы 125 жыл уақытты қамтиды. Ал 1990 жылдары тәуелсіздік алған

тұстан бастап, тоталитарлық жүйе жолында тұншығып жатқан Абай әлемі дүр сілкінді.

1995 жылы өткен Абайдың 150 жылдығы қарсаңында Абайтану тарихын жаңаша талдана бастады. Барша әлемге аты қадірлі, сөзі өтімді, пікірі қымбат «*адамзат ардағы, адамзат ақыны, адамзат ақылгөйі*» болып көтерілген Абайды құрметтеу Батыс пен Шығыстың іргелі елдерінен, Еуропа мен Азияның ең беделді мемлекеттерінен, Мәскеу мен Стамбұл, Париж бен Бейжің сынды әлемдік астаналардан басталды. Осылайша 1943-1944 жылдары М.Әуезов негізін қалаған Абайтану курсы мен ғылым ордаларындағы арнаулы бөлімдер қайта ашылып, барлық жоғары оқу орындарында Абайтану курсы арнайы пән ретінде оқытыла бастады.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінде бұл курсты тұңғыш рет 1993 жылдан бастап, лекциясын академик Зәки Ахметов, семинарын тәжірибелі педагог Жәния Мусина жүргізді. Міне содан бері Абайтану университеттің филология факультетінде үзбей оқытылып келеді. 2018-2019 оқу жылында қазақ әдебиеті кафедрасының барлық факультет көлемінде жасаған оқу бағдарламасы университет ректоры Гауһар Төремұратқызы Алдамбергенова тарапынан қолдау тауып, қазір басқа мамандықтарға да енгізіле бастады.

Абай шығармашылығына шығыс, орыс, батыс әдебиеті әсерінің тарихи-әлеуметтік негіздері бар. Абайдың қазақ тілінің қуатын көтеріп, құнарын арттырудағы шығармашылық ізденісіне ауыз әдебиетінің, шығыс, орыс, Еуропа әдебиеті мен мәдениетінің зор ықпалы болғандығын, яғни, «адам баласының өнер-ой байлығынан алған үш үлкен саласы бар» екендігін алғаш айтқан М.Әуезовтен бастап, Абайдың өлең құрылымында да, ойшылдық, сыншылдық адымында да орыс әдебиетінің ықпалы, Еуропаның ұлы ақын-жазушылары: Шекспир, Байрон, Гете, Дюмалардың, философтар: Сократ, Платон, Аристотель, Спенсер, Дарвин, т.б. еңбектерімен таныстығы, Дж.Байрон «Көңілім менің қараңғы», А.Мицкевич «Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі», И.В.Гете-М.Ю.Лермонтов «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңдерінің әсері туралы Абайтану ғылымында мол материал жинақталды.

Абайдың ақындық білімінің кемелдене толысуына, құлаш созған өрісінің кеңейе түсуіне негіз болған «үшінші – үлкен өнер, мол азық алған зор саласы – орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Еуропа мәдениеті» жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді. Абайдың: «Шығысым батыс, батысым шығыс боп кетті», – деуі Батыс елдерінің мол рухани қазынасы, мәдени, әдеби өсу жолдары ақынды қатты қызықтырғанын аңғартады. Бұл Абайдың «өзінде Еуропа, өзі Еуропада боп, қарға тамырлы байланысқаны...» (М.Әуезов) расында «сүйсінерлік нағыз ірі белгі». М.Әуезов «қарға тамырлы» деген сөзді тегін айтып тұрған жоқ. Бұл Абайдың «Шығысым батыс, батысым шығыс боп кетті» деген сөзін айқындау үшін айтылған. Бұл туралы М.Әуезов: «Батыс Еуропа мен орыс жазушыларының көпшілігін ол әуелі көп оқып, тексеріп өтеді. Өзінің білім алып, дүние тануына солардың шығармаларын азық етеді. Осы ретпен оқып шыққан ақын-ғалымдарының ішінде Батыс Еуропаның Гетесі, Шекспир, Шиллер, Гейнесі, Байрон, Бальзак, Беранжесі де болады. Ол кездегі білім-өнерлердің мол қоры, үлкен бесігі Батыс Еуропа екенін аңғарып, сол жақтың ақындары ғана емес, неше алуан философ, білімпаздарын да зерттейді. «Еуропаның есею тарихы», «Ескі Шығыс мәдениетінің тарихы» сияқтыларды да сол Батыс Еуропа ғалымдары арқылы оқып-біледі. Еуропа философиясын зерттеу ретінде Спенсер, Спиноза, Декарттарды оқиды. Беріде Дарвинге қызығады. Қиыр Шығыс тарихынан Будданың жайын да біледі» дей келе, Абайдың Батыс Еуропада орта ғасырда болған діни сот-инквизицияның зұлымдықтарын суреттейтін романдарды көп зерттегенін, Еуропада әкімшілік құрған патша, король нәсілдерінің сарай тартысын білмек боп Александр Дюма романдарын көп оқығанын, кейін «Үш мушкетер», «Он жылдан сон», «Король әйел Марш» романдары ақынның әңгімелеуі бойынша елге танылып, ертегі боп кеткені, Африка, Америка, Аустралияда немесе басқа бір жабайылар арасында тіршілік еткен білімділер немесе сол жергілікті адамдардың ішінен шыққан ерлер, намысқорлар, дана адамдар туралы әңгімелерді де сүйсіне оқығандығы, Африкадағы негрлер (Абай сөзімен айтқанда – зәңгілер) мен ақ жұрт араларындағы алыс-тартысты көрсететін «Валентин Леви», «Азажүрек», «Ягуар Медуленец» деген әңгімелер де Абайдың ертегі қып таратқан әңгімелері екендігін, осылайша Еуропа

жазушыларының да көп-көп әңгіме-дастандарын біліп, еліне жайғанын М.Әуезов айтқан болатын.

Абай өмір сүрген заманда Семей кітапханасының қоры туралы жазба мәліметтер қалдырған американ жазушысы, публицист Дж.Кеннанның деректеріне және Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің Семейдің кітапханасы каталогінің (1902–1910) тізімінде көрсетілген мәліметтерге қарағанда М.Әуезов көрсетіп отырған Спенсер, Спиноза, Р.Декарт, Д.С.Милль, Дрэпер, Ч.Р.Дарвин, У.Шекспир, И.В.Гете, Ф.Шиллер, Г.Гейне, Д.Байрон, О.Бальзак, А.Мицкевич, А.Дюма, т.б. авторлардың шығармалары түгел жинақталған.

Міне, бұл Абайдың Еуропа мәдениетін тануының нақты мысалы. Бірақ Абай дүниежүзі мәдениетімен орыс тілі, орыс әдебиеті, орыс классиктері арқылы танысқаны есте болуы керек. Абай шетел мәдениетімен жай ғана танысып қойған жоқ, оның мәдени-әдеби үлгілерін қазақ халқының рухани қажетіне жарата білді. Мұны Батыс, Шығыс тарихын бірдей әңгіме еткен «Ескендір» поэмасынан, батыс классиктері Шиллер, Гете, Байрон, Мицкевичтердің кейбір өлеңдерін қазақшаға аударуынан, өзіне ұнаған батыс романдарын әңгімелеп, ел арасына таратуынан, өзінен кейінгі жас ақындарға сыртқы өзге елдер жайында шығармалар жазуына ақыл беріп, әсер етуінен көруге болады.

Эллада елінің мәдениеті мен әдебиетінің адамзат дамуы тарихындағы ерекше орнын сезінген Абай өз шығармаларында ежелгі антикалық және элладалық тарихпен де байланыс белгілерін көрсетіп кеткен. Ол шығыс мәдениетінің адамзат қауымына тигізген әсерін қалай сезінсе, ежелгі Грекия мен Рим мәдениетінің Еуропаға тигізген әсерін солай сезінді. Сондықтан да антикалық мәдениеттің өкілдері: Гомер, Софокл, Сократ, Платон, Ксенофонт, Аристотельдер Абай шығармаларынан да орын алды.

Абай «Жиырма жетінші қарасөзінде» өнеріне таңырқауға лайық адамдар қатарында Гомерді, Софоклды және Зевксисті атайды. Грек ойшылдары арасынан Абай қайшылықтарды шешу арқылы шындыққа жету диалектикасын ашқан философ, ойшыл Сократқа (біздің заманымыздан бұрынғы 469–399), оның шәкірті, Сократтың философиялық және этикалық идеялары мен ол туралы деректерді біздің

заманымызға жеткізген Платонға (б.з.б. 427–342 ж), Сократпен 20 жылдай бірге болған тарихшы әрі жазушы Ксенофонт (б.з.б. 430–355 ж.) және Аристотель (б.з. 384–322 ж.) есімдерін атап қана қоймайды, олармен терезесін тең ұстап, ой жарыстырады.

Ксенофонттың «Сократ туралы естеліктер» (1876 жылы Киевте, 1887 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген) деп аталатын орыс тіліндегі философиялық трактатын оқу арқылы Абайдың «Жиырма жетінші сөзін» (Сократ хакімнің сөзі) жазғаны белгілі.

Абай мұрасының өзге тілдерге танылуы іс жүзінде ХХ ғасырдың бас кезінен басталады және де бұл жұмыс ең алдымен орыс тілі арқылы жүзеге асты. 1903 жылы Санкт-Петербургте «Ресей. Біздің Отанымыздың географиялық баяны» атты көптомдық жинақтың 18-кітабында А.Сидельников берген мақалада «Абай – қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыттың өкілі» деген мағлұмат бар. Абай шығармалары жеке кітап болып басылғанға дейін қолжазба түрінде де, ауызша да көп тарағаны белгілі. Бұл мағлұматтар Ә.Бөкейхан арқылы да берілуі мүмкін. Мұндай пікір З.Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі» атты монографиясында да айтылды.

Абай мұрасын орыс тілінде танытып, бағалауда ХХ ғасырдың бас кезінде Ә.Бөкейхан мен ағайынды Белослюдовтер, С.Сәдуақасов тарапынан жарияланған мақалалардың маңызы зор. Бұлар мақалаларын орыс тілінде жазғандықтан Абай шығармашылығын орыс қауымына танытып, насихаттауда дер кезінде елеулі үлес қоса білді. Әсіресе 1905–1907 жылдарда бірнеше рет жарияланған Ә.Бөкейханның мақаласы – Абайдың орыс аудиториясына танылуындағы тарихи қазына. Абайдан бұрын Еуропаға терезе ашқан тұңғыш қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов туралы 1865 жылы Англияда басылған ағайынды Джон және Роберт Митчеллдердің «Капитан Уәлиханов пен М.Венюковтың жазбаларындағы Орта Азиядағы орыстар» кітабынан бастап, бірқатар француз, неміс басылымдарында қазақтың алғашқы ағартушы ғалымының есімі мен еңбектері жайлы зерттеулер жарияланды.

Ал Абайдың Еуропа қауымына танылуы американдық жазушы-публицист, саяхатшы Джордж Кеннанның 1891 жылы Лондон мен Нью-Йоркте бір мезгілде ағылшын тілінде басылған «Сібір және сүргін» деген кітабынан басталады. Бірақ бұл да қазақ оқырмандарына 1906 жылы «Сибирь и ссылка» деген атпен орыс тіліне аударылған

Ресей басылымы бойынша жетті. Орыс революционер жазушыларының библиясына айналған бұл кітаптың 7-тарауы «Үлкен қазақ даласы» деп аталады. Америкалық журналист-саяхатшы 1864–1890 жылдар аралығында Сібір мен Алтай өлкесіне 4–5 мәрте саяхат жасап, Түмен – Омбы – Павлодар – Семей – Өскемен – Барнаул бағытымен жүріп өткендіктен, оның еңбегінде қазақ жерінің отарлануы туралы көптеген деректер бар. Кітаптың «Менің саяси жер аударылғандармен алғашқы кездесуім» атты тарауында автор Семей қаласына келіп, ондағы жергілікті халықпен тығыз араласып кеткен саяси жер аударылған зиялы қауыммен кездескені жайында жазып өткен. Соның бірі Санкт-Петербург университетінде оқыған, саяси айдауда жүрген жас ғалым А.А.Леонтьевтің баяндауы бойынша берген Семей қаласындағы «Кітапханаға тұрақты оқушы болумен тынбай, тіпті Милл, Бокль, Дрэпер сияқты авторлардың кітаптарын оқитын», «түсінетін», «ағылшын философтарының еңбегін түбегейлі оқып-үйреніп жүрген», «Европалықтардың ой-өрісінің дамуы» атты Дрэпер кітабы туралы орыс досына екі күн қатарынан әңгімелеп берген Ибрагим Құнанбаев деген қарт қазақ бар» екендігін жазды. Семей қаласы америкалық журналистке Сібірдің алыс бір құм басқан қиян шетіндегі көрінуі – заңды құбылыс. Бірақ Дж.Кеннанды таңғалдырған бұл емес, оны таң-тамаша еткен қала ортасындағы шағын ағаш үйде орналасқан – бай кітапхана және оның оқырмандары.

Американдық жазушы-публицист Дж.Кеннанның «Сібір және сүргін» кітабындағы Абайдың жақын араласқан орыс достары Долгополов пен Леонтьевтің Семейдегі ахуалымен жете танысу арқылы Абайдың рухани ізденістерінің де көкжиегін көреміз. Бұл қос томдық 1999 жылы «Сибирь и ссылка» деген атпен екінші рет қайта басылды.

ҚР Білім және ғылым министрлігі ұсынған жалпы білім беретін мектептің 9-10-11 сыныптарына арналған «Абайтану» оқулығы мен әдістемелік «Мұғалім кітабы» оқу құралының авторы ретінде мен Абай даналығын жете меңгеру арқылы бүкіләлемдік гуманистік және ұлттық өлшемдердің адам тұлғасын қалыптастырудағы орнын бағамдап, қадірлеп-қастерлеп, өмірді және адамзат құпиясын тануға болатындығына сенімдімін.

Әдебиет:

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd, 2005.
2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998-2005.
3. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
4. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу (Құраст. Р.Нұрғалиев).-Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
5. Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Монография. //Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 35. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – Б.133-384.
6. Дулатов М. Абай // Қазақ, 1914. – №67. /Дулатов М. Шығармалары: Өлеңдер, кара сөздер, көсемсөздер (Құраст. М.Әбсеметов, Г.Дулатова). – Алматы: Жазушы. – 1991. – 384 б.
7. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. - Алматы: Атамұра, 1995. – 208 б.
8. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 719 б.
9. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған.(Құрастырушылар Тоғысбаев Б. Сужикова А). – Алматы: Алматыкітап, 2009 .

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

